

Waarom is de Liturgische Beweging nooit een zelfstandige “modaliteit” geworden in het Nederlandse protestantisme?

Historische en systematisch–theologische beschouwingen

Mattijs Ploeger

Abstract

Like many other churches, Protestantism in the Netherlands had its own Liturgical Movement during the twentieth century. Unlike some churches, for example the Anglican Communion, the liturgical identity of parts of Dutch Protestantism never led to the formation of a “modaliteit” – a distinctive, organized party within the church. This article first argues that the Protestant Liturgical Movement initially possessed enough distinctive neo-patristic theological and spiritual potential to form such a party. Subsequently, the article explores why the formation of such a “modaliteit” did not take place. The reason is found in an implosion and restart of the Liturgical Movement in Dutch Protestantism, which took place during the 1950s and which changed the theological and spiritual profile of the Movement. By losing its neo-patristic theology, the Movement lost both the opportunity and the necessity of forming a distinctive party within the church.

Keywords

Liturgical Movement, Dutch Protestantism, neo-patristic theology, liturgical theology

Introductie

Net zoals veel andere kerken kende het Nederlandse protestantisme in de twintigste eeuw een Liturgische Beweging. Maar in tegenstelling tot sommige kerken, zoals de anglicaanse wereldkerk, kwam het in het Nederlandse protestantisme nooit tot een zelfstandige liturgische “modaliteit” – dat wil zeggen: een georganiseerde stroming met een eigen theologisch en spiritueel profiel. In dit artikel wordt eerst betoogd waarom dat wel had gekund: de Liturgische Beweging had genoeg theologisch en spiritueel potentieel om een eigen stroming te vormen. Vervolgens wordt onderzocht waarom het niet is gebeurd: de Liturgische Beweging in het Nederlandse protestantisme kende halverwege de twintigste eeuw een implosie en een doorstart, waardoor haar theologisch-spirituele profiel veran-

derde. Daarmee was zowel de kans op, alsook de relevantie van, het vormen van een eigen modaliteit voorbij.¹

1 De Liturgische Beweging en haar theologie in de eerste helft van de twintigste eeuw

1.1 De Liturgische Beweging: liturgisch–theologisch en ritueel–liturgisch

De term “Liturgische Beweging” (vanaf hier: LB)² slaat op een theologische, liturgische en spirituele stroming die gedurende de twintigste eeuw in vele landen en in vele kerkgenootschappen aanwezig was en gedeeltelijk nog is. In grofweg de eerste helft van de twintigste eeuw droeg deze beweging vooral een liturgisch-theologisch karakter. In, bij benadering, de tweede helft van de twintigste eeuw betrof dit vooral een ritueel-liturgisch karakter. In dit artikel worden deze termen gebruikt om twee aspecten van de liturgie te onderscheiden.³ Met het begrip “liturgisch-theologisch” refereer ik aan de gelovige inhoud en theologische betekenis in en achter de liturgie. In de eerste helft van de twintigste eeuw stond dit theologische accent centraal in de LB.⁴ “Ritueel-liturgisch” is de term waarmee ik de uiterlijke kant van de liturgie aanduid: de rituele vormgeving, bestaande uit structuren, teksten, handelingen, klanken, kleuren, geuren et cetera. De meeste ritueel-liturgische veranderingen hebben zich in de tweede helft van de twintigste eeuw afgespeeld. De LB kent dus twee fasen, die – als men recht wil doen aan de LB als geheel – wel te onderscheiden maar niet te scheiden zijn. Enerzijds tendeerde de liturgische theologie naar de wens tot aanpassing van het liturgische ritueel; anderzijds gebeurden ritueel-liturgische aanpassingen tegen de achtergrond en op basis van een liturgische theologie.

1) Sindsdien heeft de Liturgische Beweging uiteraard wel *invloed* gehad in en op het Nederlandse protestantisme, maar zij is niet uitgegroeid tot een zelfstandige *modaliteit* met een eigen theologische en spirituele identiteit en een eigen organisatiestructuur. Voor het begrip “modaliteit” zie paragraaf 2.1.

2) De afkorting LB zal worden gebruikt als in het algemeen de internationale, oecumene-brede Liturgische Beweging wordt bedoeld; de afkorting LBNP zal worden gebruikt als specifiek de Liturgische Beweging in het Nederlandse protestantisme wordt bedoeld. Zie ook voetnoot 15.

3) In de hedendaagse Nederlandse liturgiewetenschap hebben de termen deels nog andere ladingen; vgl. bijv. Martin J.M. Hoondert, *Om de parochie. Ritueel-muzikale bewegingen in de marge van de parochie. Gregoriaans – Taizé – Jongerenkoren* (Heeswijk: Abdij van Berne, 2006), 62-65. In dit artikel gebruik ik de begrippen in de zojuist door mij gedefinieerde betekenis. Andere aanduidingen klinken mij te weinig neutraal in de oren, zoals *thick liturgy* (voor hetgeen ik liturgisch-theologisch noem) en *thin liturgy* (voor hetgeen ik ritueel-liturgisch noem); vgl. David W. Fagerberg, *Theologia Prima: What Is Liturgical Theology* (Chicago: Hillenbrand, 2004), 9-10.

4) De belangrijkste vertegenwoordiger van deze fase van de LBNP is Gerardus van der Leeuw (1890-1950). Zie onder andere zijn *Inleiding tot de theologie* (Amsterdam: Paris, 1935), *Liturgiek* (Nijkerk: Callenbach, 1940) en *Sacramentstheologie* (Nijkerk: Callenbach, 1949).

1.2 De neo-patristische theologie van de Liturgische Beweging

Uiteraard verschillen liturgische theologieën van elkaar op grond van hun herkomst uit specifieke kerkgenootschappen. Oosters-orthodoxe, rooms-katholieke, anglicaanse en protestantse liturgische theologieën zien er niet precies hetzelfde uit, dat spreekt vanzelf. Opvallender is dat zij niettemin veel overeenkomsten vertonen. Dat komt doordat de LB in de eerste helft van de twintigste eeuw deel was van een internationale, oecumene-brede herbronningsbeweging, die zich primair baseerde op de Schrift en de Vroege Kerk. Aan zowel katholieke als protestantse zijde probeerde men het “scholastische” theologiseren te overstijgen, door terug te grijpen op een patristische omgang met bijbel, theologie en liturgie.⁵

Een methodisch uitgangspunt van deze manier van theologiseren is dat de grenzen tussen theologische basisovertuigingen niet zozeer gegeven zijn met de grenzen tussen late middeleeuwen en Reformatie, of tussen Reformatie en Contrareformatie, maar dat de belangrijkste theologische waterscheiding ongeveer in de dertiende eeuw ligt. Op belangrijke punten liggen de late middeleeuwen, de Reformatie en de Contrareformatie in elkaars verlengde; in sommige opzichten ligt zelfs de Verlichting in datzelfde verlengde. Omgekeerd zijn er patristische uitgangspunten uit ongeveer de eerste zes eeuwen, die tot in de hoge middeleeuwen – maar niet tot in de late middeleeuwen – grondpatronen van theologisch denken hebben bepaald. Uiteraard is dit een generalisering, zoals niet anders kan als het gaat over hoofdlijnen in een periode van tweeduizend jaar. Toch is het een these die wordt onderbouwd door veel detailonderzoek dat is gedaan door mensen die behoren tot deze herbronningsbeweging.⁶

In de oosters-orthodoxe theologie staat deze beweging bekend als de “neo-patristische” richting.⁷ In de rooms-katholieke theologie is de vergelijkbare denkrichting bekend geworden onder de (oorspronkelijk als scheldwoord bedoelde) naam *nouvelle théologie*, die is verbonden met het begrip *ressourcement*.⁸ In anglicaanse en protestantse kerken is dit gedachtengoed voornamelijk ingebracht onder de noemer van de LB. Deze hele theologische denkrichting vat ik samen onder de noemer “neo-

5) De twee belangrijkste alternatieve manieren om scholastisch theologiseren te overstijgen, waren enerzijds de modernistische of vrijzinnige methode en anderzijds de herbronning zoals die, in dezelfde periode, is verbonden met de naam van Karl Barth (1886-1968). De relatie tussen de theologie van de LBNP en de Barthiaanse theologie komt kort aan de orde in paragraaf 3.3. Voor een beschrijving en plaatsbepaling van diverse theologische stromingen die relevant zijn voor het onderwerp van dit artikel vgl. Rick Benjamins, *Een en Ander. De traditie van de moderne theologie* (Kampen: Kok, 2008).

6) Bijvoorbeeld de oosters-orthodox Georges Florovsky (1893-1979), de rooms-katholiek Henri de Lubac (1896-1991) en de anglicaan Gregory Dix (1901-1952).

7) Vgl. bijv. Andrew Louth, *Modern Orthodox Thinkers: From the Philokalia to the Present* (London: SPCK, 2015), 77-93.

8) Vgl. bijv. Gabriel Flynn en Paul D. Murray (red.), *Ressourcement: A Movement for Renewal in Twentieth-Century Catholic Theology* (Oxford: Oxford University Press, 2012).

patristisch”. De LB kan worden omschreven als de op liturgie gerichte tak van de neo-patristische beweging.

1.3 Thema's in de theologie van de Liturgische Beweging

Welke theologische thema's speelden er specifiek binnen de “liturgische theologie” van de LB?⁹ Het ligt voor de hand om in elk geval twee terreinen van de dogmatiek te noemen: ecclesiologie en sacramentstheologie. De LB is voortgekomen uit een herontdekking van de ecclesiologie (de theologische visie op de kerk). De neo-patristische herbronning van de ecclesiologie begon in de negentiende eeuw. Twee tegenovergestelde richtingen werden als doodlopend beschouwd, namelijk de rooms-katholieke overbelichting van het “zichtbare” aspect van de kerk (kerk als institutie) en de protestantse overbelichting van het “onzichtbare” aspect van de kerk (kerk als een innerlijke zaak). Dit is een goed voorbeeld van het feit dat teruggrijpen op patristische denkpatronen latere tegenstellingen kan overstijgen. De kerk als lichaam van Christus werd herontdekt, zowel in de innerlijke als in de uiterlijke betekenis van dat begrip, namelijk als sacramentele gemeenschap, die tegelijk spiritueel en concreet is. Het is tevens een goed voorbeeld van een theologische herontdekking die meteen een sacramentstheologische en dus vervolgens ook een liturgische component in zich draagt. Kerk als gemeenschap van gedoopten, kerk als eucharistie-vierende gemeenschap: hier liggen neo-patristische theologie en liturgische theologie direct in elkaars verlengde.

Maar ecclesiologie en sacramentstheologie zijn geen op zichzelf staande onderwerpen. In een consistente systematische theologie hangt alles met alles samen. Wie is Jezus Christus? Wat betekent zijn verlossingswerk? Hoe krijgen mensen aan die verlossing deel? Christologie en soteriologie behoren tot het hart van de klassieke theologie – en zij staan in directe relatie tot ecclesiologie en sacramentstheologie. Het zijn communicerende vaten: als je een ander soort christologie en soteriologie hebt, heb je ook een ander soort ecclesiologie en sacramentstheologie. Een ander aspect van de theologie waar sacramentstheologie mee samenhangt, is de fundamenteel-theologische vraag naar de relatie tussen Schepper en schepping, natuur en openbaring. In hoeverre is het aardse transparant naar het hemelse? Ook hier vinden we communicerende vaten: als je gelooft dat, door de zonde, Gods kenbaarheid in zijn schepping onmogelijk is geworden, leidt dat tot een ander soort sacramentstheologie dan wanneer je gelooft dat het beeld van God in mens en wereld weliswaar verstoord maar nog altijd traceerbaar is.

In de eerste helft van de twintigste eeuw werden dit soort verbanden gezien en belangrijk ge-

9) De in deze paragraaf gegeven schets van belangrijke thema's in de theologie van de neo-patristische en liturgische bewegingen is gebaseerd op mijn onderzoek in Mattijs Ploeger, *Celebrating Church: Ecumenical Contributions to a Liturgical Ecclesiology* (Groningen: Instituut voor Liturgiewetenschap, Tilburg: Liturgisch Instituut, 2008). Hierin komen circa 25 theologen ter sprake uit vijf internationale kerkgenootschappen, aangevuld met verwant oecumenisch-theologisch materiaal uit documenten van de commissie *Faith and Order* van de Wereldraad van Kerken. Voor de plaats van Van der Leeuw in deze context zie pp. 319-333.

vonden. Daarom is het correct en relevant om te spreken van een theologie van de LB.¹⁰ Deze neo-patristische liturgische theologie was de aanleiding om ritueel-liturgische veranderingen te wensen. En omgekeerd: wie de ritueel-liturgische praktijk van de LB wil begrijpen, zal zich vertrouwd moeten maken met een vorm van neo-patristische theologie.

2. De Liturgische Beweging en de modaliteiten in de eerste helft van de twintigste eeuw

2.1. Het begrip “modaliteit”

Onder christenen tekenen zich richtingen of stromingen af, die lang niet altijd door kerkgrenzen worden bepaald, want ook binnen kerkgenootschappen bestaan vaak meerdere richtingen. Liebje Hoekendijk heeft zulke stromingen *Dwarslagen in de christenheid* genoemd.¹¹ Dwars door de kerkgenootschappen heen tref je stromingen aan, bijvoorbeeld gericht op innerlijke vroomheid, op ethisch maatschappelijk handelen, of op hoogkerkelijke opvattingen en belevingen. Een kenmerk van zulke dwarslagen is dat mensen binnen één dwarslaag zich, over kerkgrenzen heen, vaak meer met elkaar verbonden voelen dan met mensen die zich weliswaar binnen hetzelfde kerkgenootschap, maar in een andere dwarslaag bevinden.¹²

In de voormalige Nederlandse Hervormde Kerk werd het begrip “modaliteit” gebruikt om zulke dwarslagen aan te duiden.¹³ Als brede volkskerk kende de Hervormde Kerk vele stromingen, die meestal georganiseerd waren en als modaliteit identificeerbaar waren. Bekende voorbeelden zijn de Vereniging van Vrijzinnige Hervormden en de Gereformeerde Bond (beide opgericht in 1906). Ouder is de Confessionele Vereniging (1864) en veel jonger is het Evangelisch Werkverband (1995). Het midden van de Hervormde Kerk – door vrijzinnigen en orthodoxen als het “vage” midden ervaren – werd gevormd door de zogenaamde “midden-orthodoxie”. De midden-orthodoxie – een term van Hendrikus

10) Dat ook de LBNP in de eerste helft van de twintigste eeuw tot deze theologische denkrichting behoorde, blijkt (zowel inhoudelijk als qua literatuurverwijzingen) uit de geschriften van Van der Leeuw (zie voetnoot 4), maar ook uit het belangrijkste overzichtswerk van de LBNP in die periode: het *Handboek voor den eeredienst in de Nederlandsche Hervormde Kerk*, samengesteld door den Liturgischen Kring (Rotterdam: Bredée, 1934), met name uit de artikelen van W.Th. Boissevain, B. ter Haar Romeny, G. van der Leeuw en W.H. van de Pol. Ook in de secundaire literatuur wordt deze theologische verbinding gezien; vgl. Josephus F. Lescauwae, *De liturgische beweging onder de Nederlandse Hervormden in oecumenisch perspectief. Een fenomenologische en kritische studie* (Bussum: Brand, 1957), 108, 110-126, 134, 155-160, 222-223.

11) Liebje Kuylman-Hoekendijk, *Dwarslagen in de christenheid* (Baarn: Bosch & Keuning, 1969).

12) Kuylman-Hoekendijk, *Dwarslagen*, 9.

13) Theodorus L. Haitjema, *De richtingen in de Nederlandse Hervormde Kerk* (Wageningen: Veenman, 1953), 281, schrijft dat de term in de hervormde kerkorde van 1951 voor het eerst een officiële aanduiding is.

Berkhof (1914-1995)¹⁴ – was als enige van de modaliteiten niet georganiseerd. Men zou kunnen zeggen dat iedereen midden-orthodox was die niet tot een van de andere modaliteiten behoorde.

2.2. De Liturgische Beweging in relatie tot de modaliteiten

In de eerste helft van de twintigste eeuw behoorden de voorlieden van de LBNP¹⁵ tot de “ethische richting”, de belangrijkste voorloper van wat later de midden-orthodoxie genoemd zou worden. Ook in de tweede helft van de twintigste eeuw behoorde de LBNP tot de midden-orthodoxie.

Op grond van het zojuist geschetste neo-patristische karakter van de theologie van de LB is de vraag – de hoofdvraag van dit artikel – gerechtvaardigd, waarom de LBNP zich niet uit de ethische richting en de midden-orthodoxie heeft geëmancipeerd tot een volwaardige, zelfstandige modaliteit. Dit zou wel hebben gekund, zoals blijkt uit de geschriften van enkele tegenstanders van de LBNP in de eerste helft van de twintigste eeuw.¹⁶ Zij blijven verre van de gedachte van oppervlakkiger tegenstanders, die liturgie als onbeduidende *Spielerei* beschouwen. Integendeel: zij beschouwen de LBNP als voluit theologisch en zien juist daarin haar gevaar. Ik haal twee getuigen aan: Noordmans en Haitjema.

2.3. Oepke Noordmans versus Gerardus van der Leeuw

In 1939 voerden de twee hervormde, tot de ethische richting behorende theologen Oepke Noordmans (1871-1956) en Gerardus van der Leeuw (1890-1950) een polemiëk. Hun geschreven gedachtewisseling is nog steeds paradigmatisch, zowel (qua aanpak) voor een scherpe maar waardige theologische discussie, alsook (inhoudelijk) voor een indicatie van de belangrijkste thema's in de theologie van de LB. Voor mijn betoog wil ik uit hun controverse slechts één punt aanstippen, namelijk het feit dat Noordmans de LB niet verwijt dat zij gaat in de richting van Rome (een populair verwijt), maar dat zij gaat in de richting van de oosterse orthodoxie.¹⁷

Theologie-historisch is dit een interessante analyse, omdat Noordmans hier met Rome bedoelt: de rooms-katholieke kerk, theologie en liturgie *van zijn dagen*. Dat is het Rome van de Contrareformatie; niet het Rome van het Tweede Vaticaans Concilie (1962-1965), waarin invloeden van de neo-

14) Hendrikus Berkhof, *Crisis der Middenorthodoxie* (Nijkerk: Callenbach, 1952). Vgl. Haitjema, *De richtingen*, 202.

15) Voor de afkortingen zie voetnoot 2. De uitdrukking “het Nederlandse protestantisme” slaat hier feitelijk vooral op de Nederlandse Hervormde Kerk en ook wel op de drie kerken (hervormd, gereformeerd en luthers) die in 2004 zijn samengegaan in de Protestantse Kerk in Nederland, hoewel uiteraard ook (kleine) delen van andere protestantse kerken door de LB zijn beïnvloed.

16) Om een reden die in paragraaf 3 duidelijk wordt, hanteer ik voor “de eerste helft van de twintigste eeuw” de periode tot halverwege de jaren ‘50.

17) De discussie tussen Noordmans en Van der Leeuw is heruitgegeven in: Oepke Noordmans, *Verzamelde werken*, deel VI: *De kerk en het leven* (Kampen: Kok, 1986), 165-243.

patristische beweging en de LB principieel zijn opgenomen.¹⁸ Noordmans plaatst inzake liturgische theologie Rome en Reformatie op één lijn – mijns inziens terecht: het is de westerse lijn na de dertiende eeuw. En hij plaatst Rome en Reformatie samen tegenover de oosterse orthodoxie – mijns inziens opnieuw terecht, omdat de orthodoxie meer bewaard heeft van de theologische en liturgische intuïties van vóór de dertiende eeuw.¹⁹ Van der Leeuw op zijn beurt erkent dat de LBNP ten diepste “een nieuwe hervorming” wenst en dat de zestiende eeuw geen periode is waarachter men niet zou mogen teruggaan.²⁰ Kortom, zowel Noordmans als Van der Leeuw hebben oog voor het theologische, en wel het neo-patristische, karakter van de LB, inclusief de spanning die daardoor ontstaat ten opzichte van reformatorische (en contrareformatorische) posities.

2.4. Theo Haitjema versus een eventuele “Hervormd-Catholieke” modaliteit

Een andere getuige van het eigen theologische karakter van de LBNP en van het potentiële uitgroeien van de LBNP tot een volwaardige modaliteit is de hervormde theoloog Theo Haitjema (1888-1972), die tot de confessionele modaliteit behoorde.²¹ In de herziene versie uit 1953 van zijn boek *De richtingen in de Nederlandse Hervormde Kerk* beschrijft en analyseert hij onder andere een aantal verschuivingen die zich op dat moment voordeden binnen en tussen de modaliteiten. Het boek is een momentopname en juist daarom een relevante bron voor mijn thema.

Een van de hoofdstukken draagt de titel: “De Hervormd-Catholieke beweging, – de jongste modaliteit in de Nederl. Herv. Kerk?” Het vraagteken is het belangrijkste onderdeel van deze titel, want het hoofdstuk bestaat voor het grootste gedeelte uit een bestrijding van zowel de LBNP als de gedachte dat haar theologie een volwaardige plaats zou kunnen of mogen bekleden binnen het spectrum van

18) Dat die invloed er in de rooms-katholieke kerk wel aan zat te komen, en dat dit op fundamentele punten een theologische verschuiving binnen het rooms-katholieke denken zou gaan betekenen, heeft Noordmans scherp gezien. Hij identificeerde het fenomeen niet als neo-patristisch, maar zijn analyse sluit daar wel bij aan. Zijn pijlen richtten zich met name op de invloed van John Henry Newman (1801-1890) en op de rol die de incarnatie naast (of boven) het kruisoffer gaat spelen. Vgl. bijv. de artikelen rond het thema “oecumene” die zijn samengebracht in Noordmans, *Verzamelde werken* VI, 343-455. In zijn uitgebreide recensie van Van der Leeuws *Sacramentstheologie* (Noordmans, *Verzamelde werken* VI, 330) noemt Noordmans onder anderen (wederom terecht) Odo Casel (1886-1948), Gottlieb Söhngen (1892-1971) en Frits van der Meer (1904-1994) als auteurs die het rooms-katholieke denken in banen leiden die volgens Noordmans niet goed Rooms zijn (dat wil dus zeggen: niet contrareformatorisch rooms-katholiek, maar neo-patristisch rooms-katholiek).

19) De dertiende eeuw als waterscheiding introduceerde ik in paragraaf 1.2.

20) Aldus Van der Leeuw in: Noordmans, *Verzamelde werken* VI, 182.

21) Hoewel hij de LBNP bestreed, zette Haitjema zich binnen de Hervormde Kerk op zijn eigen calvinistische manier wel in voor het serieus nemen van kerk, sacrament en ambt, waarvoor hij in de jaren '20 zelfs de term “hoog-kerkelijk” gebruikte; vgl. Theodorus L. Haitjema, *Hoog-kerkelijk protestantisme* (Wageningen: Veenman, 1923). Het ging hier echter om een geheel andere visie dan die van de LB en de LBNP.

hervormde richtingen.²² Overigens doet Haitjema dit vaker: ook de Gereformeerde Bond beschrijft hij voornamelijk door hem te bestrijden. Maar hij betwist niet dat het legitiem is om de Gereformeerde Bond een modaliteit te noemen.²³ Waarom betwist Haitjema dat wel bij de LBNP? Omdat hij vindt dat de theologie van de LBNP haar buiten de consensus van de Hervormde Kerk plaatst. Formeel laakt hij daarbij vooral het feit dat de Reformatie door de LBNP wordt gezien als één van vele vernieuwingsbewegingen in kerk en theologie, maar niet als een cesuur waarachter niet mag worden teruggegaan. Inhoudelijk is het volgens Haitjema vooral de sacraments- en ambtsopvatting, waarmee de LBNP zichzelf letterlijk en figuurlijk buiten de orde plaatst.²⁴

2.5. Het was mogelijk geweest: de Liturgische Beweging als modaliteit

Deze twee belangrijke hervormde theologen hebben de vroege LBNP zo zeer theologisch serieus genomen, dat zij de moeite namen deze beweging te bestrijden en haar de legitimiteit als zelfstandige stroming binnen het Nederlandse protestantisme te ontzeggen. Daaruit concludeer ik dat de LBNP zich – tegen de zin van mensen als Noordmans en Haitjema – wel degelijk had kunnen ontwikkelen tot een zelfstandige modaliteit met een eigen theologisch, liturgisch en spiritueel profiel. En uit de Liturgische Kring (1921) en de Liturgische Vereeniging (1935)²⁵ hadden de organisaties kunnen groeien die aan deze modaliteit haar georganiseerde karakter hadden kunnen geven.

Zo'n modaliteit zou natuurlijk niet alleen hebben gedraaid om liturgie in ritueel-liturgische zin. Want in de geest van de LB is het liturgische altijd meer dan een rituele vorm. Ik heb dat eens het “onliturgische” karakter van de LB genoemd,²⁶ maar ik bedoel natuurlijk het “meer dan liturgische”. Het ritueel is als het ware het topje van de ijsberg, waarbij de ijsberg het geheel is van met elkaar samenhangende theologische, liturgische en spirituele aspecten. De LB staat voor een manier van geloven. Juist daarom – maar ook: alleen dan – zou de LBNP een eigenstandige modaliteit hebben kunnen zijn.

3 Implosie en doorstart: het kantelpunt in de jaren '50

3.1 De implosie van de Liturgische Beweging in haar neo-patristische theologische gedaante door de toespitsing op de ambtskwestie

Waarom is de LBNP dan toch geen zelfstandige modaliteit geworden? Niet vanwege de bestrijding door theologische tegenstanders. Die hebben de voorlieden van de LBNP eerder gesterkt in hun over-

22) Haitjema, *De richtingen*, 281-294.

23) Haitjema, *De richtingen*, 170-191.

24) Meer hierover in paragraaf 3.1.

25) Vgl. Mieke Breij, *De kerk is wat ze viert. 100 jaar Liturgische Kring* (Utrecht: KokBoekencentrum, 2021).

26) Mattijs Ploeger, “Het ‘onliturgische’ karakter van de Liturgische Beweging,” *Nederlands theologisch tijdschrift* 61 (2007): 109-122, doi: [10.5117/NTT2007.61.109.PLOE](https://doi.org/10.5117/NTT2007.61.109.PLOE).

tuiging dat ze met wezenlijke dingen bezig waren.²⁷ Het was eerder een ontwikkeling binnen de LBNP zelf, die de LBNP in haar neo-patristische gedaante heeft doen imploderen.

In de jaren '50 werd het binnen de LBNP in toenemende mate een vraag, of het niet-episcopale karakter van de Hervormde Kerk nog ecclesiologisch, sacramentstheologisch en vooral ambtstheologisch te verantwoorden was. Bij Haitjema zagen we dat de LBNP ook de “Hervormd-Catholieke” beweging werd genoemd, een term die al bij Van der Leeuw voorkomt in liturgische en sacramentele zin,²⁸ maar die in de jaren '50 een ecclesiologische en ambtstheologische toespitsing krijgt.²⁹ Een deel van de mensen die actief waren in de LBNP vormden een aparte groep, het “Hilversums Convent”, dat de verklaring *Hervorming & Catholiciteit* uitbracht, waarin kenmerkende thema's aan de orde komen, zoals de status van de Reformatie, de relatie tussen vorm en inhoud, de sacramenten en het ambt.³⁰

In het kader van dit artikel beperk ik me tot de vaststelling dat de leden van het Hilversums Convent een bisschop in de apostolische successie noodzakelijk achtten voor een reguliere ambtelijke en sacramentele bediening. Uit deze opvatting vloeiden twee stappen voort. Ten eerste de oproep aan de Hervormde Kerk om het bisschopsambt in te voeren. Ten tweede de persoonlijke wens van enkele predikanten om, bijvoorbeeld via een anglicaanse bisschop, door middel van een “additionele wijding” in de apostolische successie te worden opgenomen, om op die manier het hervormde predikantschap naar eer en geweten te kunnen uitoefenen.³¹ Het verzoek om toestemming voor zo'n additionele wijding werd aan de Synode gericht in 1951 en een jaar later afgewezen.³² De afwijzing van het episcopale principe – zowel de invoering van het bisschopsambt als de toestemming voor additionele wijdingen – betekende het uiteenvallen van de LBNP in haar neo-patristische theologische gedaante. Verschillende personen werden anglicaans, oud-katholiek en rooms-katholiek. Anderen bleven hervormd, maar hebben zich in het openbaar niet of nauwelijks meer over hun ambtstheologische visies

27) Vgl. bijv. de dank van Van der Leeuw aan Noordmans voor het theologisch serieus nemen van de LBNP, in: Noordmans, *Verzamelde werken* VI, 165-166. Van der Leeuw noemt Noordmans' kritiek voor de LBNP “haar eerste grote overwinning in onze kerk” (165).

28) Van der Leeuw, *Liturgiek*, 115, vgl. 25.

29) Het valt te vermoeden dat het overlijden van Van der Leeuw in 1950 heeft bijgedragen aan het uiteenvallen van de LBNP in de jaren '50, enerzijds algemeen door het wegvallen van de onbetwiste leidersfiguur, anderzijds specifiek door Van der Leeuws middenpositie inzake de ambtskwestie: hij was vóór enigerlei vorm van bisschopsambt, maar tegen de verabsolutering van de apostolische successie. Vgl. Hans Kronenburg, *Episcopus oecumenicus. Bouwstenen voor een theologie van het bisschopsambt in een verenigde reformatorische kerk* (Zoetermeer: Meinema, 2003), 115.

30) Jacob Loos en Jan N. Bakhuizen van den Brink (red.), *Hervorming & Catholiciteit. Een verklaring* (Rotterdam: Van Sijn, 1950). De visie die als “de ambtstheologie van het Hilversums Convent” kan worden beschouwd (aldus Kronenburg, *Episcopus oecumenicus*, 116) is te vinden in: Johan M. Gerritsen, *Het apostolisch ambt* (Amsterdam: Holland, 1953).

31) Haitjema, *De richtingen*, 283-284.

32) Kronenburg, *Episcopus oecumenicus*, 112, 131.

geuit,³³ afgezien van de officiële discussie, die in de Hervormde Kerk tot 1972 geduurd heeft.³⁴

Deze geschiedenis³⁵ bevestigt in elk geval dat het de LB om meer ging dan liturgisch ritueel alleen. Tegelijk is het tragisch om te moeten vaststellen dat de LBNP in haar neo-patristische – zo men wil: “hoogkerkelijke”³⁶ en “katholieke”³⁷ – gestalte zichzelf als het ware heeft opgeheven door de toespitsing op één aspect, de ambtskwestie. Daardoor zijn andere theologische aspecten van de LB onderbelicht geraakt, met name ecclesiologische en sacramentstheologische achtergronden van de liturgie (inclusief daarachter liggende christologische en pneumatologische accenten) – kwesties waaraan de ambtstheologie toch echt ondergeschikt is, maar die met en door de ambtskwestie in diskrediet zijn geraakt en ten onder zijn gegaan. De meeste mensen die in de tweede helft van de twintigste eeuw actief waren binnen de LBNP wensten niet met begrippen als hoogkerkelijkheid, sacramentaliteit en ambtstheologie geassocieerd te worden. Anderzijds is het niet zo verwonderlijk dat juist de ambtskwestie de beweging heeft doen imploderen, aangezien het vraagstuk van het ambt in de apostolische successie – ondanks belangrijke toenaderingen in de internationale oecumenische theologie gedurende de twintigste eeuw – in de wereldwijde oecumene nog steeds een struikelblok is.³⁸

3.2 De doorstart van de Liturgische Beweging in haar muzische gedaante

Ongeveer op hetzelfde moment als de bovenbeschreven implosie kende de LBNP een doorstart. Ken-
schetste ik de LBNP in grofweg de eerste helft van de twintigste eeuw als een sterk (sacraments-)

33) Informatie uit een persoonlijk gesprek met dr. Leen Brink (1916-1998) in 1992. Brink had zelf (blijkbaar zonder synodale toestemming) een additionele wijding ontvangen, was zijn hele leven hervormd predikant gebleven en huldigde – zij het op irenische wijze – nog altijd de opvattingen van het Hilversums Convent.

34) Kronenburg, *Episcopus oecumenicus*, 148-149.

35) De hele geschiedenis wordt gedetailleerd beschreven in Kronenburg, *Episcopus oecumenicus*, 83-150.

36) “Hoogkerkelijk” acht ik een relatief adequaat begrip als het niet alleen gaat om rituele vormen maar ook om de bijbehorende ecclesiologische, sacramentstheologische en ambtstheologische achtergronden. De historische achtergrond van het begrip *High Church* in de Engelse kerkgeschiedenis is echter veel gecompliceerder; vgl. Mattijs Ploeger, *High Church Varieties: Three Essays on Continuity and Discontinuity in Nineteenth-Century Anglican Catholic Thought* (Amersfoort/Sliedrecht: Merweboek, 2001), ook gepubliceerd op http://anglicanhistory.org/academic/ploeger_varieties.pdf (laatst geraadpleegd: 27 september 2023).

37) In dit artikel gebruik ik het woord “katholiek” niet in denominationele zin (als aanduiding van de rooms-katholieke kerk), noch in strikt theologische zin (als aanduiding van het begrip katholiciteit in de geloofsleer, bijv. in de geloofsbelijdenis), maar in technische zin: als aanduiding van een “type” kerk, theologie, liturgie, dat aan te treffen is in oosters-orthodoxe, rooms-katholieke, oud-katholieke, hoogkerkelijk-anglicaanse en hoogkerkelijk-protestantse contexten.

38) Vgl. Mattijs Ploeger, “Verkündete Botschaft oder verleiblichte Lebenswirklichkeit? Die apostolische Sukzession als Hinweis auf eine ökumenische Grunddifferenz,” *Internationale Kirchliche Zeitschrift* 111 (2021): 61-88. Overigens komt in dit artikel ook een passage over Van der Leeuw en Noordmans voor, deze keer rond de thematiek “vorm en inhoud”.

theologisch georiënteerde beweging, de doorstart – en daarmee de LBNP in grofweg de tweede helft van de twintigste eeuw – zou ik als “muzisch” willen karakteriseren. Ik kies het woord muzisch ten eerste vanwege het kerkmuzikale karakter van de LBNP in deze fase. Dat komt bijvoorbeeld tot uitdrukking in het feit dat “liturgie en kerkmuziek” in deze periode een onafscheidelijk begrippenpaar zijn gaan vormen. Ten tweede gebruik ik het woord muzisch vanwege het kunstzinnige karakter in bredere zin, dat voor de LBNP in deze fase kenmerkend is. Het gaat dan om het belang van taal (het dichten van liederen; de invloed van een specifieke opvatting over bijbelvertalen en exegetiseren), architectuur (kerkbouw en kerkinrichting), en soms ook beeldende kunst en dans.³⁹

Voor het ontstaan van de LBNP in haar muzische gedaante kunnen als ijkpunt de zogenaamde Nocturnen worden genomen. Hoewel het woord “nocturne” in de getijdenliturgie slaat op een onderdeel van de metten, die in de zeer vroege ochtend worden gebeden, gaat het hier om avonddiensten van Schrift en Tafel, die van 1957 tot 1961 plaatsvonden in de hervormde Maranathakerk in Amsterdam.⁴⁰ Op dinsdagavond vierde men de liturgie van de zondag. Het ging hier om een experiment om de zon- en feestdagen volgens het kerkelijk jaar te vieren en daarbij gebeden en liederen te maken, waardoor dat kerkelijk jaar binnen een liturgisch-protestantse setting zou kunnen worden gevierd. De organisator was ds. W.G. Overbosch (1919-2001), die gedurende de tweede helft van de twintigste eeuw de organisator werd van veel initiatieven rond de LBNP. De voorganger en lieddichter was Willem Barnard (1920-2010) en de cantor-organist was Frits Mehrrens (1922-1975). Barnard en Mehrrens staan – uiteraard samen met andere dichters en andere componisten, onder wie Willem Vogel (1920-2010) – voor een liedcultuur die sinds het *Liedboek* van 1973,⁴¹ maar ook nog altijd via het *Liedboek* van 2013,⁴² paradigmatisch is voor de LBNP.⁴³

39) Uiteraard kan ook een nadruk op het muzische een theologische achtergrond hebben. De door mij halverwege de twintigste eeuw gesignaleerde waterscheiding is geen overgang van “theologisch” naar “niet-theologisch”. Wel gaat het om een ander soort theologie, met andere accenten. Voor een interessante systematisch-theologische poging om (via het incarnatorische) het sacramentele met het muzische te verbinden, dus de door mij geschetste waterscheiding enigszins te overbruggen, zie Mirella Klomp, *The Sound of Worship: Liturgical Performance by Surinamese Lutherans and Ghanaian Methodists in Amsterdam* (=Liturgia Condenda 26)(Leuven: Peeters, 2011).

40) Willem G. Overbosch, *Zo gezegd. Gebundelde overwegingen* (Zoetermeer: Boekencentrum, 1998), 139.

41) *Liedboek voor de kerken. Psalmen en Gezangen voor de eredienst in kerk en huis* ('s-Gravenhage: Boekencentrum / Leeuwarden: Jongbloed, 1973).

42) *Liedboek. Zingen en bidden in huis en kerk* (Zoetermeer: BV Liedboek, 2013).

43) Vgl. Christiaan Winter, *Zuivere, eerlijke, oprechte kerkmuziek: Willem Vogel en de invloed van zijn werk op het klankidoom van de Nederlandse protestantse liturgische muziek* (Amsterdam: Vrije Universiteit Amsterdam, 2023), doi: [10.5463/thesis.199](https://doi.org/10.5463/thesis.199); Jan Hage, *Muziek als missie. Een luthers geluid in een calvinistische wereld. Willem Mudde en de kerkmuzikale vernieuwingsbeweging* (Utrecht: Koninklijke Vereniging voor Nederlandse Muziekgeschiedenis, 2017).

Naast de Nocturnen zijn ook te noemen: het werk aan de psalmberijming,⁴⁴ de publicatie *De adem van het jaar*, waarin het kerkelijk jaar met lezingen, gebeden en liederen van zondag tot zondag werd gepresenteerd,⁴⁵ en het *Oecumenisch ordinarium*, bestaande uit de “katholieke” (of inderdaad: oecumenische) orde van de dienst van Schrift en Tafel, met toonzettingen van de vaste onderdelen van de “mis”.⁴⁶ Ook karakteristiek voor deze fase van de LBNP was het liturgisch georiënteerde deel van de enorme kerkbouw-activiteit in de jaren '50 en '60.⁴⁷

3.3 Het “Amsterdamse” en “Barthiaanse” karakter van de muzische fase van de Liturgische Beweging

Een belangrijk kenmerk van de muzische variant van de LBNP is dat zij verbonden is geraakt met de exegetische en theologische richting van de zogenaamde “Amsterdamse School”.⁴⁸ Hierdoor zijn verbindingen ontstaan die het karakter – en de waarneming – van de LBNP in de tweede helft van de twintigste eeuw diepgaand hebben beïnvloed. Eén verbinding is die tussen het muzische (in dit geval het “talige”) en het exegetische. Vanwege haar voorkeur voor ideolecte vertalingen kent de Amsterdamse School een eigen en eigenzinnig taalveld, dat men poëtisch en verheven van aard zou kunnen noemen. Hetzelfde geldt voor de liturgische taal van de muzische variant van de LBNP. Een tweede verbinding is de Barthiaanse inslag van de Amsterdamse School, die ook voor de muzische LBNP is gaan gelden.⁴⁹ De gedachte dat men zich in liturgie en kerkmuziek zou moeten of willen aanpassen aan de religiositeit en geloofservaringen van kerkgangers, stond ver af van de voorlieden van de LBNP, zowel de theologen als de kerkmusici.⁵⁰

44) Vgl. Henk Schrotten, *Psalmberijming 1967. Geschiedenis van het ontstaan* ('s-Gravenhage: Boekencentrum, 1976).

45) *De adem van het jaar. Paaskring* (Amsterdam: Prof. Dr G. van der Leeuw-Stichting, 1962); *De adem van het jaar. Kerstkring* (Amsterdam: Prof. Dr G. van der Leeuw-Stichting, 1962); *De adem van het jaar. Zomertijd* (Amsterdam: Prof. Dr G. van der Leeuw-Stichting, 1964). Integrale en herziene editie: *De adem van het jaar* (Amsterdam: Prof. Dr G. van der Leeuw-Stichting, 1975). Vgl. Overbosch, *Zo gezegd*, 144-145.

46) *Proeve van een oecumenisch ordinarium* (Amsterdam: Prof. Dr G. van der Leeuw-Stichting, 1968). Het oecumenisch ordinarium komt grotendeels overeen met “Orde I” (variant A) in het *Dienstboek – een proeve. Schrift, maaltijd, gebed* (Zoetermeer: Boekencentrum, 1998), 154-157 en 162-174. In dit *Dienstboek* en in het *Liedboek* (2013) staan toonzettingen van Frits Mehrstens, Ignace de Sutter en Willem Vogel die hun oorsprong hebben in (verschillende edities van) het oecumenisch ordinarium.

47) Vgl. Willem G. Overbosch, *Zo gezien. Gebundelde opstellen* (Zoetermeer: Boekencentrum, 1998), 7-62.

48) Vgl. Overbosch, *Zo gezegd*, 150. Voor de Amsterdamse School vgl. Karel Deurloo en Rochus Zuurmond (red.), *De bijbel maakt school. Een Amsterdamse weg in de exegese* (Baarn: Ten Have, 1984).

49) De term “Barthiaans” refereert aan de Zwitserse theoloog Karl Barth (1886-1968). Voor een beschrijving en plaatsbepaling van Barths theologie in de context van andere theologische stromingen vgl. Benjamins, *Een en ander*, 329-363.

50) Bijv. de vele publicaties van Willem Barnard hebben een onmiskenbare Barthiaanse inslag, in die zin dat Gods openbaring altijd “gans anders” is en niet op de overleggingen van het mensenhart aansluit.

Door deze verbindingen gaan liturgische normativiteit, muzikale stijlvastheid en een Barthiaans geïnspireerde theologie hand in hand. Het is mede deze anti-romantische en anti-ervaringsgerichte opvatting en houding, die ertoe heeft bijgedragen dat de LBNP weliswaar een “breed” effect geeft gehad, maar geen “diep” effect: het bleef vaak een enigszins cerebrale beweging, die de harten van de gelovigen niet vaak sneller deed kloppen. Pas tegen het eind van de twintigste eeuw kwam hierin een kentering. Dit is bijvoorbeeld te zien in de liedteksten van Sytze de Vries (geb. 1945), waarin meer “ervaringstaal” voorkomt,⁵¹ en te merken aan de populariteit van Engelse, romantische kerkmuziek.⁵² Maar toen was de invloed van de LBNP al grotendeels voorbij.⁵³

3.4 Grensgangers

Deze uiteenzetting over een theologische waterscheiding in de LBNP is een analyse achteraf, die de situatie in de jaren '50 schematiseert. Uiteraard liepen de dingen – en de mensen – wat meer door elkaar heen. Zo werkte Willem Barnard eind jaren '50 nog mee aan de vertaling van een “hoogkerkelijke” anglicaanse brochure over katholiciteit.⁵⁴ Een originele grensganger was Rudolf Boon (1920-2014), die enerzijds tot ver in de jaren '60 in “hoogkerkelijke” zin bleef schrijven over kerk, sacrament en ambt,⁵⁵ anderzijds binnen het “Amsterdamse” accent paste met zijn studie naar de joodse wortels van de christelijke liturgie,⁵⁶ en ook al bezig was met (in zekere zin post-LB) gedachten over secularisatie en hedendaagse cultuur.⁵⁷ Ook deden vertegenwoordigers van de meer sacramentstheologisch gerichte LBNP mee met de meer muzisch gerichte LBNP, om de eenvoudige reden dat dát de verschijningsvorm van de LBNP was op dat moment.⁵⁸

51) Peter Nissen, “De naam van ons verlangen. Over godsbeelden in enkele liederen van Sytze de Vries,” in *Taal die zingt. Teksten en liederen jubileumsymposium Sytze de Vries 75* (Schalkwijk: Vertaalslag, 2022), 9-17, hier 12.

52) Vgl. Hanna Rijken, *My Soul Doth Magnify: The Appropriation of Anglican Choral Evensong in the Netherlands* (Amsterdam: VU University Press, 2020).

53) Vgl. Winter, *Zuivere, eerlijke, oprechte kerkmuziek*, slothoofdstuk.

54) *De katholiciteit der kerk* (Den Haag: Blommendaal, 1959).

55) Vgl. bijv. Rudolf Boon, *Offer, priesterschap en Reformatie. Een uitnodiging tot beraad* (Nijkerk: Callenbach, 1966).

56) Rudolf Boon, *De joodse wortels van de christelijke eredienst* (Amsterdam: Prof. Dr G. van der Leeuw-Stichting, 1973).

57) Vgl. Breij, *De kerk is wat ze viert*, 296-297.

58) Voorbeelden zijn Johan M. Gerritsen (1908-1962) en Leendert Brink (1916-1998); vgl. Overbosch, *Zo gezegd*, 144.

4 Conclusie en vooruitblik

4.1 Conclusie

De analyse van een waterscheiding – implosie en doorstart – in de jaren '50 kan verhelderen waarom de LBNP in de eerste helft van de twintigste eeuw wel, maar in de tweede helft van de twintigste eeuw niet, in theologisch opzicht één was met de internationale, oecumene-brede LB. Voor het incarnatorische en sacramentele denken van iemand als Van der Leeuw (in de lijn van de internationale LB) was weinig plaats in het eerder Barthiaans geïnspireerde discours van de LBNP in de tweede helft van de twintigste eeuw. Hetzelfde geldt in verhevigde mate voor de ambtstheologische visie die de LBNP gaandeweg ontwikkelde en die tot een impasse leidde. Hiermee kom ik tot een antwoord op de hoofdvraag van dit artikel. De LBNP had een volwaardige modaliteit kunnen worden, indien zij een eigen theologische, liturgische en spirituele identiteit had gehad, en indien zij zich rond die identiteit had georganiseerd. De sterke theologische eigenheid van de LB – die ik met begrippen als neo-patristisch, sacramentstheologisch, hoogkerkelijk en katholiek heb aangeduid – was in de LBNP wel aanwezig vóór de waterscheiding van de jaren '50, maar niet meer daarna.

4.2. Vooruitblik

Natuurlijk hebben ook in de muzische fase van de LBNP “liturgische gemeenten” en “liturgische predikanten” een eigen deel-identiteit. Compleet opgegaan in de midden-orthodoxie is de LBNP niet. Maar omdat zulke gemeenten en predikanten zichzelf onvoldoende zien als een eigen modaliteit en zich niet als zodanig organiseren, leidt dit soms tot een *mismatch* tussen gemeenten en predikanten, waar noch de gemeenten noch de predikanten gelukkig van worden. Waarom wordt er dan geen alliantie gesmeed tussen gemeenten en predikanten voor wie “het liturgische” geen kwestie is van een paar uiterlijke vormen, maar gestalte van een manier van geloven en leven? De weigering – ook bij voorlieden van de LBNP – zichzelf als een eigen modaliteit te beschouwen, komt in mijn analyse bewust of onbewust voort uit de (uit de traumatische jaren '50 stammende) aarzeling aanspreekbaar te zijn op begrippen als hoogkerkelijkheid, sacramentaliteit en ambtelijkheid. Pas als erkend wordt dat zulke begrippen – op een bepaalde manier – intrinsiek bij de LB horen, kan de LBNP haar eigen bronnen herontdekken en zich *ad intra* en *ad extra* als een zelfbewuste modaliteit profileren.

Of dat in de huidige context van het Nederlandse protestantisme zal gebeuren, valt te betwijfelen. Aan de redenen die de liturgiewetenschappers Marcel Barnard en Paul Post hebben genoemd voor het feit dat velen aan “de Liturgische Beweging voorbij” zijn,⁵⁹ is in het kader van dit artikel als

59) Marcel Barnard, *Liturgie voorbij de Liturgische Beweging. Over Praise and Worship, Thomasvieringen, kerkdiensten in migrantenkerken en ritualiteit op het internet* (Zoetermeer: Meinema, 2006); Paul Post, *Liturgische bewegingen. Thema's, trends en perspectieven in tien jaar liturgiestudie. Een literatuurverkenning 1995-2005* (Zoetermeer: Meinema, 2006); Marcel Barnard en Paul Post, “Nogmaals: de Liturgische Beweging

reden toe te voegen dat de ritueel-liturgische vormen vaak al lange tijd van hun liturgisch-theologische achtergronden zijn losgezongen en daardoor inhoudelijk in de lucht zijn komen te hangen.

Een neo-patristische kijk op God, mens en wereld – en daarmee op kerk, sacrament en liturgie – is echter springlevend in allerlei takken van het christendom.⁶⁰ Daarom is het niet ondenkbaar dat er weer eens een tijd komt waarin ook mensen in het Nederlandse protestantisme zich in die visie verdiepen en zich erdoor aangesproken voelen. Daartoe moet men het aandurven om niet vrijzinnig te zijn maar orthodox (wat niet hetzelfde is als conservatief). Maar dan wel orthodox op een manier die – zoals Noordmans zo scherp zag – wezenlijk anders is dan de orthodoxie van de Reformatie en de Contrareformatie.⁶¹ Met Van der Leeuw zal men het als “een nieuwe hervorming” ervaren.⁶²

Dr. Mattijs Ploeger (1970), priester van het bisdom Haarlem van de Oud-Katholieke Kerk van Nederland, is werkzaam als rector, docent systematische theologie en docent liturgie aan het Oud-Katholiek Seminarie dat is gevestigd aan de Universiteit Utrecht. Hij publiceert op het grensgebied tussen systematische theologie, liturgiewetenschap en oecumenische theologie.

E-mail m.ploeger@uu.nl

---

voorbij. Enkele kritische kanttekeningen bij de historiografie van het zogenoemde tijdvak van de Liturgische Beweging,” *Jaarboek voor liturgie-onderzoek* 24 (2008): 7-22.

60) In het kader van de LBNP is de meest interessante parallel de *Anglo-Catholic* modaliteit binnen de anglicaanse wereldkerk, omdat het daar gaat om een geprofileerde modaliteit die binnen één kerkverband bestaat naast o.a. eveneens geprofileerde *Evangelical* en *Liberal* modaliteiten.

61) De analyse van Maarten Wisse, dat de meeste door de LBNP beïnvloede gemeenten momenteel vrijzinnig zijn, terwijl de door hen gebruikte liturgie orthodox is, is mijns inziens correct (met dien verstande dat het woord “vrijzinnig” hier functioneert zoals het wordt gebruikt binnen de Gereformeerde Bond, namelijk als aanduiding van de “vage” midden-orthodoxie). Het pleidooi van Wisse, dat de liturgische gemeenten op grond van hun orthodoxe liturgie beter met de Gereformeerde Bond kunnen gaan samenwerken, ziet echter een belangrijk verschil over het hoofd: de LB(NP) is niet orthodox in de zin van het klassieke calvinisme (trouwens evenmin in de zin van de Contrareformatie), maar orthodox in de zin van de neo-patristische beweging. Vgl. Maarten Wisse, “Een liturgische beweging 2.0?”, via <https://www.liturgischekring.nl/eeuwfeest-2021/> (laatst geraadpleegd 27 september 2023). Zie hierboven, paragraaf 2.3 en voetnoot 18.

62) Dit artikel is de uitwerking van een lezing die ik hield tijdens de 127^e dies natalis van het Collegium Theologicum c.s. “Concordia res parva crescit” te Leiden op 10 maart 2023. Ik dank mijn dispuutsgenoten dr. Tjaard Barnard, dr. Rieuwerd Buitenwerf en dr. Wim de Ruyter voor het gesprek over dit onderwerp. Concordia was overigens het dispuut waarvan Van der Leeuw als student een actief lid en gedurende de rest van zijn leven een actief erelid was; vgl. Mattijs Ploeger, “Gerardus van der Leeuw als student (1908-1913). Zijn vroege belangstelling voor godsdienstwetenschap, liturgie en kunst,” *Theologische Studiën* 20 (1996): 16-29.